

Doktori (PhD) értekezés tézisei

HAJÓS KATALIN

Variációk az irodalmi interfészre
Elmélkedések a bezártságot meghatározó határ-rendszerekről

Témavezető: Dr. ÁDÁM ANIKÓ

EGYETEMI DOCENS

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és
Társadalomtudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola

Frankofón Műhely

Budapest

2015

Módszertani lehetőségek

Léteznek-e vajon specifikus kérdések, amikor a kérdésfeltevés célpontja az identitáskeresés a francia nyelvű maghrebi irodalomban? És ha igen, ezek valóban lehetnek-e kifejezetten maghrebiek? A foratókönyvek alanyának sikerül-e valamely hovatarozást találnia: egy család, barátok csoportját, egy vallást, vagy egy társadalmat? Létezik-e kielégítő válasz a művek és az olvasatok hosszú során át? Az irodalmi képek hálója a maghrebi korpuszban mutat-e speciálisan maghrebi jellegzetességeket? Hogyan lehetséges egy olyannyira megfoghatatlan téma, hogy évszázadok és több száz kutató kell ahhoz, hogy magára öltessen egy öltözetet, ami a későbbiekben csupán álcának bizonyul? Valamely ismeret vagy nézőpont hiánya állt volna a kutatás útjába, hogy elhomályosítsa figyelő tekintetünk?

Hosszú elmélyülés után szeretttük volna körülírni, mi is lehet az identitáskeresés. Magának az identitáskeresésnek az identitását vizsgáltuk. Saját tárgyának boncolgatása helyett hova jutunk magának a keresésnek a megközelítése közben? Mi magyarázza az önmeghatározással szemben érzett történelmi zavart?

Jelen doktori értekezés – a személyes motiváción kívül – ezeken a kérdésfelvetéseken keresztül igyekszik nyomon követni a francia nyelvű maghrebi irodalomban megjelenő identitáskeresés problematikáját. Noha egy fiatal, energikus és meglepően termékeny

francia nyelvű irodalom megjelenésének vagyunk tanúi az 1950-es évektől kezdődően, munkánk korpuszául mégis az 1980-as években keletkezett szövegeket választottuk, amikor egy sokkal inkább univerzális témák felé forduló, azonban mégis maghrebi környezetben maradó generáció körvonalai jelennek meg. Ezek a művek ekkor már nem a francia nyelvű irodalom kezdeteit jellemző klasszikus és hagyományos kérdésfeltevésekkel fordulnak az identitáskeresés problematikájához (a nyelvre, a territóriumra, a gyarmatosítóra, az idegenre, stb. vonatkozó kérdések).

Azonban az identitáskeresésre vonatkozó kutatásokat lehetővé tevő nyelvi kifejezés, amelynek tárgya e keresés fogalmi kifejeződése, az egyénhez és jellemző vonásaihoz vezető kategóriák meghatározása további kérdéseket vetett fel. Az idegen nyelv használata által számos szerző felfedezte a kétnyelvű művészi kifejezés lehetőségeit, eddig ismeretlen kapukat megnyitó publikációs séma irányába terelve őket. Ezek a kapuk többek között az érdeklődő, nyitott, esetleg a Maghrebén kívül található közönséget jelentik. Ily módon megközelítésünk külső, a Maghreb tanulmányozásakor a vizsgált tárgyat egyetemesebbé tevő szemlélet jellemez minket. Új, kétélű megközelítésről van szó, mivel a dolgozat olyan szerzőkről szól, akik a Másik nyelven írtak, olyan kutató tollából, aki szintén a Másik nyelvét választotta. A feladat érdekessége abban rejlik, hogy megtudjuk, létezik-e valamely egybeesés a két 'Másik' találkozásakor. A tanulmány célkitűzése többek között megvizsgálni,

hogy ez a dolgozatra jellemző „*francogreffé*¹” tekintet az előzetesen végzett kutatásoktól különböző megállapításokhoz vezethet-e.

Az elődeink által végzett kutatások tematikájának felépítése egyébként erőteljesen és nyíltan kapcsolódott az identitáskereséshez. Az identitáskeresés identitása definiálásának szándéka által vezetett kutatás egy létező hiányra mutatott rá. Egy olyan elem hiányára, amely minden identitáskeresés alkotóeleme. Ez az út vezetett el minket a *hiányzó elem, az X elem* fogalmának beépítéséhez, amely az *interfészt* meghatározó közös nevező, egy, az identitáskeresés helyéül szolgáló találkozási pont lehet.

Ismét felvetődik a kérdés, hogy létezik-e speciálisan maghrebi válasz ennek az illanó, változó elemnek a követésekor, amely meggátolja a hősöket és irodalomkritikusokat egyaránt abban, hogy felismerjék az elmosódott terek határmezsgyéjén található *interfészt*. Ezek az elmosódott elemek vajon meghatározzák-e az olyannyira keresett korlátokat és határvonalakat?

¹ A kifejezést jelen tanulmány szerzője alkotta meg azoknak a személyeknek a megjelölésére, akik frankofón környezetben nőttek fel anélkül, hogy a frankofón kultúrához tartoznának. Az általunk szocialista cserepogramként emlegetett periódus, az 1980-as évek résztvevőit tekintjük *francogreffének*. Orvos, mérnök és gazdasági szakemberek és családjaik oktattak és dolgoztak ebben az időszakban a Maghreb országokban.

Elvégzett vizsgálatok

Több mint fél évszázaddal a francia nyelvű maghrebi irodalom első megjelenései után, a maghrebi identitás meghatározásának keresése még mindig központi helyet foglal el a kiadott művekben. A francia nyelvű maghrebi irodalom első lépései óta az identitás keresése mindenütt jelenlévő téma ezeknek az alkotásoknak szinte minden alkotásában. Megállapítottuk, hogy ez a keresés a szerzőket és az irodalomkritikusokat egyaránt, szinte megszállott módon foglalkoztatja.

Ezért úgy gondoljuk, hogy az irodalomkritika, illetve még inkább az első francia nyelvű művek fogadtatásának ismerete elengedhetetlen a széles körű megértéshez. Ezek az előzetes ismeretek lehetővé tették számunkra, hogy felvázoljuk azt az irányt, amelynek segítségével körülhatárolhatjuk a francia nyelvű maghrebi irodalom tematikáját.

A kritikai beszéd átalakulása jelentős, mivel „céltablája az ezáltal a dinamika által létrejövő folytonos újraírási és lebontási kísérletnek²”. Kutatásaink rámutattak, hogy a kritikusok által használt, múltból ismert sémák, mint például a gyarmati időszak kétnyelvűsége, vagy a szocio-politikai elemzés az asszimilációra törekvő frankofónia tükrében mégsem jelentik ezeknek a szövegeknek a végső, reprezentatív alapját. Az angolszász elmélet beszűrődésével az 1990-es években, többek között Jean-Marc Moura tudományos

² VARGA Róbert, doktori értekezés, 5. oldal

munkásságának köszönhetően a vegyesség és az etnikai keveredés fogalmának megjelenése új távlatokat nyitott az identitástudatra vonatkozó kutatásban.

A maghrebi tematika univerzalizálásával az irodalomkritika az 1980-as évektől kezdődően olyan aktualizált tudományos eszközökre vonatkozó művek, tanulmányok, tézisek és esszék megjelenését kíséri nyomon, mint a narratológia, a befogadás kérdései, az intertextualitás gyakorlata, a fordítás, a művek adaptálása, az identitásról szóló értekezés szétrobbanása, stb., amelyek mind meghatározóak lesznek a vizsgált irodalom identitásának vonatkozásában.

Jelen kutatás célja utazást tenni a maghrebi irodalmi képzelet világában. Az emlékezetek közös tere elszigetel, lebont és elrendez a vizsgált műveken keresztül. Az álarcként használt bőr képviseli az egyénnel való kapcsolat által működésbe lépő kollektív emlékezetet. Társadalmi szerepe a fizikai korlátokat, az egyén fizikai megjelenését bemutató képernyő formájában. *A megtört ember*, Tahar Ben Jelloun regényének színtelen hőse így lép be tudományos látókörünkbe. Driss Chraïbi első regényében³ megjelenő, kiféhéredett fekete bőrű négerére gondolva szintén meg kell említeni a megkülönböztetés általi definíciókkal való játékot, amely lehetővé teszi Frantz Fanon számára a gyarmatosítás másodlagos hatásainak megkerülését, különösen a Fekete és a Fehér közötti emberi kapcsolatok elemzésének terén. Az eltűnéstől való félelem, a kiféhéredés okozta

³ Driss Chraïbi, *Le Passé simple*, Paris, Denoël, 1954.

szorongás is szerepel olvasatunkban, hangsúlyt adva a megfigyelt benjellouni főhős társadalmi szerepének. A szorongás annál drámaibb, hogy a tükör által visszavert kép alakítható, látható álarc nélküli emberen hatol keresztül.

Az egyént meghatározó kulturális közeg és társadalmi háttér ily módon eltorzítja az egyént, a hagyomány és a modernitás közé szorítva be társadalmi pozíciójára vonatkozó vizsgálódása közben. A társadalmi kapcsolatokat meghatározó kötelességek a Maghreb országokban az újságok olyan napi híreit eredményezhetik, amelyek többek között a *L'Enfant de sable* és a *La Nuit sacrée* című regények megszületésének szolgálták alapjául. A férfias ábrázolás szükségessége hozzájárul az emberi ész korlátainak átlépéséhez az alakváltozás ezen szintjének elérése céljából: a nőnemből hímnem lesz a hibriditás, a megkettőződés életre keltése érdekében.

A játékot a végsőkéig hajtja Zohra, a főhős apja, hogy megfeleljen a követelményeket állító társadalom elvárásainak. A maghrebi társadalmat átható, kivetített büntudat – most először – az érintkezési felületek tulajdonságaként jelenik meg, mint a szexualitás (férfi/nő), az egyén társadalmi szerepei, illetve a közvetlen környezettől érkező közvetlen elvárások köré szőtt identitás *interfésze*. A főhős kettős harca, élete és jelenlegi mentális állapota által erősen befolyásolt átléphetetlen körvonalaival, nagymértékben felkeltették érdeklődésünket a kutatás folyamán. Az „*aranyketrec*” fogalma így

tudott beépülni a munkába, az egyén által környezetét figyelemmel kíséző érdeklődés szintjén.

A megkettőződés új formában jelenik meg Fouad Laroui *Méfiez-vous des parachutistes*⁴ című regényében, mert a főhős, Machin, Bouazza személyén keresztül találja magát a társadalom elvárásaival szemben: ő maga a megtestesített muzulmán hagyománytisztelet. Ekkor jelenik meg egy bizonyos zavaró jelenlét az egyéni szférában. Az *interfész* a neveltségesség határán jelenik meg. Machin, a gyökértelen marokkói megosztja mindennapjait az erkölcsök és a muzulmán hagyományok megtestesítőjével. A zavarba ejtő találkozás elemzése által mikrokozmosz szempontra körvonalazódik a megfigyelésben. Machin életét teljes mértékben Bouazza irányítja, így mutatkozik meg szimbolikusan az egyén számára a társadalom és az általa támasztott kötelességek. Az *interfész* a két, egymással szemben álló szereplő által kifejezett kulturális másságban mutatkozik meg. Ez a szembenállás a főhősöket olyasféle újrapozicionálásra ösztönzi, amely meghatározza a kényelmes zavaró jelenlét általunk való megközelítését. Ismét előkerül az *aranyketrec*, hogy átgúrja a tér korlátait, a két ember találkozása és zavarba ejtő társbérlelője metszéspontjában. Machin újra definiálja határait az ismét felfedezett „*aranyketrecben*”, és végül megtanulja megízlelni ezt a zavaró jelenlétet, amely Bouazzától származik, illetve mindattól, amit ő

⁴ *Óvakodjatok az ejtőernyősöktől*

képvisel. A lét és a látszat dialektikája újratereinti az egyén társadalmi közegét, és újradefiniálja körvonalait.

A kollektív képzelet elemei ugyan újradefiniálják az egyén határait, de kikezdehetővé teszik azokat. Az identitás keresésekor az *interfész* repedései a tükörképeket az egyén vizsgálatára készítetik. Malika Mokeddem *N'Zid*-je tipikus kifejeződése egy olyan műnek, ahol az írás szervező elvként jelenik meg. A tükörben megjelenő, az *interfész* feje tetejére állított terében mozgó főhős darabjaira esik szét, és a saját magáról alkotott kép ekkor ugyancsak töredékeire hullik. Az írás visszaadja a megfigyelés távolsága és az új elrendezésnek köszönhető reaktiválási képesség általi újjászületéshez való jogot. Megfigyelésünk ekkor az egészre meghatározó töredék felé fordul. A töredék tulajdonságai az egész, a teljes elem tulajdonságait ábrázolják. A mozaikkép a strukturalista *barkácsolás* szerint végzi munkáját az új elrendezésben rendelkezésre bocsátott elemek újbóli beépítésével.

Tahar Ben Jelloun *L'Auberge des pauvres* című művének főhőse, Bidoun, elveszett identitását keresi, de Mokeddem hősnőjével ellentétben, ő elveszíti emlékei egy részét. A két, azonos céllal rendelkező, de ellentétes útvonalat bejáró főhős összehasonlítása: személyes választások, események, illetve a tudatos és tudatalatti munka eredményeként meglelt egyensúly megteremtésére törekszenek mindketten. De amíg a *N'Zid* útjának lényege az

emlékezet részeinek újraépítése, a *L'Auberge des pauvres*-ban ezek átrendezése követhető nyomon.

Megjelenik az absztrakció utat nyitva az íráshoz, a szavakon keresztül történő kifejezésre ösztönözve. A résznek az egészhez, illetve az egésznek a részhez való viszonya irányítja az absztrakció megvalósulását. Az elbeszélés több szintjén megjelenő alakok új logikát visznek a hiányzó elem keresésének átváltozásába. A *L'Auberge des pauvres*-ban úgy tűnik, az absztrakció is megsokszorozza önmagát. A megjelenő alakok egyszerre vannak jelen a történetben és a történetbe ágyazott történetben, így az absztrakció szintén több szinten mutatkozik meg. A különböző szintek interakciójában rendező elvként jelenik meg az igazság egyfajta emlékműve, minden történet forrása, a monoteista vallások találkozása, a *La Vieille* (Az Öregasszony).

A *Le Sommeil d'Eve*-ben, Fáinának identitáskereséséhez visszatekintésre van szükség. Az *interfész* a találkozás színtere, a mélységesen emberi és annak elidegenedett környezete közötti találkozásé. A tükör visszaveri a pszichoanalízisen keresztül megragadható tudattalan szörny képét. A forgatókönyv álomszerű eljátszása az ingaóra állandó mozgásán át biztosítja a részek egyensúlyát. Az általa vezérelt spontán történés az *interfész* mezsgyéjén változó elemekre tereli a figyelmet, a *hiányzó elemek* tartományában.

A gyarmatosítás valóságosságának nyomát mélyen magán viselő irodalom tárul fel a tanulmányozott művekben, illetve azokban, amelyeket kutatásaink folytatására javasoltunk. Tazmamart nevének felidézése és a börtönben írt művek tanulmányozásának célja az egyéni akarat erejének bemutatása volt. Az *interfész* visszatükröződésében az identitáskeresés során megtalált, a különböző értelmezési szintek formáinak egymásra épülése új formában ölt testet.

Száműzöttekkel, az élőhalottak világában élő emberekkel találkozunk a köztes helyeken. Aztán rálelünk a belső száműzetésre, a magány erejére: ez is a fizikai bezártságra utal, mert a rabok egyéni zárkákban, elszigetelten éltek. A magányos elmélkedés így létteli tulajdonságokkal felruházva jelenik meg, hiszen részben eltér a valóságtól. Az absztrakció és alkalmazásának képessége később, a tanúságtétel pillanatában fog jelentős szerepet játszani a 'kimondhatatlan' szavak általi kifejezésében. És ekkor jelenik majd meg az egyensúly felejtés és visszaemlékezés (az emlékek újra felidézése) között. Az éltető felejtés, ami segít túlélni a börtönöket, a szabadulás után a tanúságtétel akadályává válik.

A külvilág és az intimitás egymásra talál a határok közötti játékban, igaz, hogy különböző szinteken, de sohasem egymástól elszigetelve. A szerzők, Mohammed Marzouki, Abdelhak Serhane, Tahar Ben Jelloun, Fatéma Oufkir és Malika Oufkir (Michèle Fitoussival közösen) által megmutatott elemek a valóság és a képzelet

egyensúlyát alkotják. Az elbeszélés így a szubjektív egyéniség által megélt dolgokkal átítatva jelenik meg. És ily módon jutottunk el oda, hogy felvessük a kérdést az önéletrajzi műfaj felelevenítésének létjogosultságára vonatkozóan.

A szerzők távolságtartási szándékának megfelelően a ki nem mondottak által vezérelt, ám az olvasó által nagyon is értett szimbolikus dimenzió bontakozik ki. Ezért az a világ, amelyben a raboknak sikerül a túlélés, az olvasó számára a fikció és a realitás között található. Amíg a fikcióra épülő mű a valószínűhöz, a valószínűtlenre vonatkozó tanúságtételek a hihetőhöz kívánnak közeledni.

Ezért válnak a ténszerű művek, a kiválasztott tanúságok a 'kimondhatatlan' hordozóivá, a politikai foglyok, az élve befalazottak néma kiáltásává. A létfontosságú felejtéssel szemben áll az átéltekre való visszaemlékezés, így alkalmazkodva a kettő közötti *interfész*hez. A téma regényben megjelenő változatának Tahar Ben Jelloun által bemutatott esztétizálása tartalmazza a tanúk által elmondott történelmi tényeket. A szerző az átélt események köré szövi történetét, közelebb hozva így a témát az olvasóhoz, az esztétika életteli fényével világítja meg a sötétséget. Az irodalomban kifejezett 'kimondhatatlan' a fikcionalizált történet határán jelenik meg.

Az esztétizálás szintjén a *börtön-nevetést* az Oufkir család művein keresztül ismerjük meg. A humor, a dolgok visszájára fordítása, az

irodalmi nevetés, mint a távolságtartás eszköze lehetővé tette, hogy a börtöntéma közelebb kerüljön az olvasóhoz. A mozdulatlan jelenben a túlélők így szeretnének megfelelni a szabadság külső időfogalmától oly távol álló *aranyketrec* belső időfogalmának.

Eredmények

A maghrebi irodalom vizsgálata a többi francia nyelvű irodalmon belül további, jelentős távlatokat nyithat, mint az *interfészek*, halmazokkenti tanulmányozása más gyarmati irodalmakban. A dolgozat elkészítése után a jövőbeni kutatások előtt igen széles terület felkutatására nyílik ily módon lehetőség. A szövegek és *interfészeik* sokfélesége, - miután nem megfejthető kizárólag kulturális és generikus értelemben, - olvasatának pontos kódját adja, és elfordul a kanonikus olvasatok stratégiájától. Ez a sokszínűség magában hordozza azonban az arab-muzulmán képzeletvilág társulását a Másik képzeletvilágával, illetve jelen esetben a mi *francogreffé* tekintetünk hozományát. Ezért valószínűsíthető, hogy az identitáskeresés újraírása nem megvalósítható az irodalomban.

Az értekezés témájához kapcsolódó publikációk és előadások listája

I. Publikációk:

- ***Variációk a bezártság témájára a maghrebi francia nyelvű irodalomban***

DEA dolgozat publikálása a www.limag.org honlapon, 2005

- ***A „bezártság” a maghrebi francia nyelvű irodalomban***

A Podebrady konferencia aktái, Prágai Károly Egyetem, 2006

- ***Az egyéni határok játéka fogalmának fejlődése a maghrebi irodalomban***

„Közelről és távolról”, a Maghreb látásmódja és észlelése

A Pécsi Tudományegyetem és a pécsi Alliance Française által szervezett frankofón hét, a pécsi konferencia aktái, 2006

- ***A test, mint a testet ábrázoló írásmód elemzésének eszköze
Tahar Ben Jelloun három regényében***

„Norma, normativitás, transzgresszió”

A Plejada Alapítvány és a krakkói Jagello Egyetem Romanisztika Tanszéke által, a Lengyelországi Francia Intézet támogatásával szervezett krakkói konferencia aktái, 2006

- *A „bezártság” fogalmának tanulmányozása a börtönirodalomban – Tazmamart*

„Francia nyelvű irodalom Marokkóban”

A New Orleans-i CIEF 2009-es éves konferenciája

- *Szentséges éj*

Tahar Ben Jelloun regényének műfordítása (Budapest, Jósözveg Műhely Kiadó, 2007)

- *Anyámról*

Tahar Ben Jelloun regényének műfordítása (Budapest, Jósözveg Műhely Kiadó, 2009)

II. Előadások konferenciákon:

- *A „mítosz” az összehasonlító irodalomban*

A mitoszkritika az összehasonlító irodalomban, Sorbonne, Párizs, 2005. március 14-15.

- *Maghreb-Franciaország: A megosztott emlékezet*

Konferencia Charles Bonn tiszteletére, Fès, 2005. április 21-23.

- *Tudományos nap a börtönirodalomról*

Kerekasztal beszélgetés a börtönirodalomról a szerzők részvételével, Rabat, 2005. április 30.

- **A maghrebi francia nyelvű irodalom tanítása Magyarországon**

Történelmi kitekintés és perspektívák, a CICLIM által szervezett tudományos nap, Lyon, 2007. május 10.

- **A téboly, mint az emlékezet próbája**

„A hibriditás folyamata és stratégiái a francia nyelvű Maghrebben” a Lipcsei Egyetem Spanyol-Amerikai Központja szervezésében, Lipcse, 2007. május 29 - június 2.

- **A néma ajkak üzenetének csalárdsága**

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem által szervezett konferencia, 2009. április 24-25.